

Emevî Halifelerinden Kaynaklı Ayrışmalara Karşı Ömer b. Abdülaziz'in İslam Toplumunu Yeniden İnşa Çabası*

Ali HATALMIŞ¹

Öz: Muâviye'nin (661-680) halife seçilme süreciyle birlikte İslam toplumunda bölünmeler başlamıştır. Yezîd'in (680-683) veliaht tayini ve halifeliliği ile bu bölünmeler daha da derinleşmiş, Kerbelâ Faciası, Hârre Olayı ve Mekke Muhasarası; dinî-siyasî ayrılıklara referans gösterilmiştir. Halifelerin Yemenli-Mudarlî rekabetinde taraf tutmaları, yönetim zafiyeti oluşturmuştur. Mevâliye karşı takınılan tavır ve muameleler ise Müslüman çoğunluğu potansiyel muhalefet olmaya zorlamıştır. Ancak Emevî hilafet çizgisinde sıra dışı bir halifeden bahsetmek mümkündür.

Ömer b. Abdülaziz (717-720), züht ve dindarlığıyla Müslümanların sevgi ve sempatisini kazanmış, toplumda hep birleştirici kabul edilmiştir. Kısa halifeliliğinde mütevazı yaşantısı, İslami kurallara bağlılığı, adil yönetimi ve devlet malına gösterdiği titizliği dikkate alınarak kendisi Raşit halifelere benzetilmiştir. Gecesini gündüzüne katarak halka hizmet etmesi, sorunları savaşmadan müzakere yoluyla halletmesi, kronikleşen toplumsal sorunların çözümünü kolaylaştırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ömer b. Abdülaziz, Emevî halifeleri, toplumsal ayrışma, yeniden inşa.

Umar b. Abdulaziz's Efforts to Reconstruct The Islamic Society Against the Dissidences That Originated From the Umayyad Caliphates

Abstract: Political dissidence began with the caliphate electoral process of Muaviye (661-680) in the Islamic society. With the appointment and caliph of Yezîd (680-683), these divisions became deeper and the Disaster of Karbala, Hârre Event and Mecca Siege are referred to as having triggered

* Bu makale, ÇÜ BAP tarafından 2017-8442 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir. 17-19 Mayıs 2017 tarihleri arasında Sevilla/İspanya'da düzenlenen 3. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumuna sunulan "Medeniyet İnşası ve Birlikte Yaşama Kültüründe Ömer b. Abdülaziz Örneği" başlıklı tebliğin genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

¹ Yrd. Doç. Dr., Adana, Çukurova Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, alihatalmis@hotmail.com.

religious-political divisions. The caliphates' bias in the rivalry between the Yamani and the Mudar caused a deficiency in the administration. The attitude and treatment taken against the Mevlâya (Mawali), on the other hand, forced the majority of Muslims to become potential opposition. However, it is possible to talk about an extraordinary caliphate in the Umayyad caliphate.

Umar b. Abdülaziz (717-720) gained the love and sympathy of the Muslims with his religiosity and was admitted as a unifying figure in the society. Considering his humble experience in his brief calm, his commitment to Islamic rule, his fair administration and his meticulousness to the state's property, he was resembled to Rasheed caliphs. The fact that he served the public day and night and settled the problems through negotiations without fighting facilitated the solution of the chronic social problems.

Keywords: Umar b. Abdulaziz, Umayyad caliphs, social dissendence, reconstruction.

Giriş

Henüz kuruluş aşamasında siyasi kurnazlık ve manevralarla halifelik makamını ele geçiren Emevîler, bir meşruiyet krizi yaşamıştır. Çoğu Emevî halifesi tutum ve icraatlarıyla Raşit halifelerin yolundan uzaklaşmıştır. Keyfilik, adaletsizlik ve belki de deneyimsizlikleri toplumsal bütünlüğe zarar vermiştir. Nitekim İslam tarihi alanında yapılan çalışmalarda Emevîler, genelde olumsuzlukları ile gündeme getirilmektedir. Oysaki onların egemen oldukları dönemde çok büyük fetihler gerçekleştirilmiş, Kur'ân ve din bilimleri tedvin edilmiş, büyük İslam şehirleri inşa edilmiş, imar ve inşa faaliyetleri hız kazanmıştır. Bunların yanı sıra Pirenelerden Afrika Sahra'sına, Atlas Okyanusu'ndan Çin ve Hint hududuna, Orta Asya stepleri, Kafkasya ve Toroslardan Hint Okyanusu'na kadar, çok geniş topraklarda İslam devleti egemenliğı söz konusudur. Müslümanlar, daha önce hiç görmedikleri, hatta hayalini bile kurmadıkları geniş ve mamur memleketlere, muazzam imkânlarla kavuşmuştur.

İdeolojik tarih okumalarının gölgesi altında Emevîleri anlamamanın, hele yöneticilerini tanıma ve tanıtanın zorluğu izahtan vârestedir. Mesela, kuruluşundan yıkılışına kadar Emevîlerin, Müslümanları tek çatı altında tutabilmesi siyasal bir başarıdır. Güç kaybettikleri zamanlarda; Abdullah b. Zübeyir (73/692) ve Muhtar es-Sekâfi'nin (67/687) kısa ömürlü devletleri kurulmuş olsa da bunlar lokal nitelikte kalmıştır. Burada Hâricîlerin farklı yerlerde tesis etmeye çalıştıkları irili ufaklı ve marjinal yönetimlerine de devlet niteliğı veremeyiz. Zaten İslam tarihinde Emevîler sonrasında, Müslümanların bütününi bir arada tutabilen bir devletten bahsetmek imkânsızdır.

O halde Emevîler neden çok eleştirilmektedir? Bu eleştirilerin dinî-siyasî ve ideolojik yönler başta olmak üzere haklı nedenleri de bulunmaktadır. İdeolojik duruş sahiplerinin, tarihi olayları kolaylıkla çarpıtma ihtimali göz önüne alınmalıdır. Makalemizin başlığında "ayrışma" ve "yeniden inşa" gibi çok mühim iki anahtar kelime bulunmaktadır. Makalemizde Emevîler döneminde İslam

toplumunun çözülmesi ve ayrıştırılmasında, halifelerden kaynaklı sorunlara karşın, Ömer b. Abdülaziz'in birleştirici rolü tartışılmaktadır. Keza Ömer b. Abdülaziz'in özel hayatı ve yönetim anlayışının çok farklı olduğu tezi savunulmaktadır. Makalede Onun dindar kişiliğine ve sorunları çözmede attığı radikal adımlara dikkat çekilmektedir. Ömer b. Abdülaziz, Şii, Sünnî ve Haricî mezheplerince icraatları benimsenen ve üzerinde bir şekilde ittifak edilen yegâne halife olma özelliğine sahiptir. Zira dönemin siyasal ve dini bölünmeler şartlarında bakıldığında Haricîler, Raşit halifelerden son ikisini, Şiiler ise ilk üçünü kabule yanaşmamakta ve meşruiyetini tartışmaktadır (Eş'ârî, 2005: 130).

Ömer b. Abdülaziz'in gerçekleştirdiği bazı icraatlarını, günümüzün popüler kavramları ile açıklamanın sakıncaları bulunmaktadır. Öte yandan bazı icraatları, günümüzün sosyal devlet anlayışına uygunluk arz etmektedir. Kısa halifeliğinde, zenginlerin zekât verecekleri fakir bulmakta zorlanması, toplumsal refahın yükselmesi (Sallâbî, 2008: II, 147); Hıristiyan ağırlıklı Benî Tağlib kabilesine zekât payı verilmesi (İbn Zencûye, 1985:1196), sosyal devlet ilkesinin benimsenmesi olarak kabul edilebilir. Yine onun hayatı biraz da menkıbevî tarzda anlatılmaktadır. Halk arasında en bilinen halifelerden biri olması, bu menkıbeler sayesinde.

Nesep noktasından başlayarak ve bireysel duruşuyla Hz. Ömer'e çok benzetilen ve kendisine "II. Ömer" de denilen Ömer b. Abdülaziz, mütevazı yaşamı, dindar kişiliği ve devlet yönetiminde uygulamaya koyduğu politikalarıyla toplumsal çözülme ve ayrışmaların önleyicisi olma noktasında bir makyas kabul edilmiştir. İşte bu hususlardan ötürü Ömer b. Abdülaziz, toplumu birleştirici rolü ve uygulamalarıyla farklı bir yere oturtulmuştur.

1. Emevîler Döneminde Halifelerden Kaynaklı Toplumsal Sorunlar

Bütün devlet ve medeniyetler gibi Emevîler de çeşitli sorunlarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bunda fetihlerle birlikte hızlı büyümenin meydana getirdiği problemler, yeterli bilgi, birikim ve deneyim sahibi olmaktan kaynaklı idari hatalar, yanlış kararlardan kaynaklı toplumsal bölünmeler başat rol oynamıştır. Elbette bu hataların tek sorumlusu, halifeler olamazdı. Çünkü Müslümanlar, kısa sayılacak bir zaman diliminde koskoca bir imparatorluğa sahip olmanın acemiliğini/deneyimini yaşamıştır.

Emevîler geçmişlerinden itibaren güçlü aile bağlarına sahip olmuşlardır. Yaptıkları birçok siyasi evliliklerle hanedanlarını tahkim etmişlerdir. Hanedan konseyi denilebilecek bir üst yapı kurmuşlar ve bu sayede Süfyanî kolundan Mervanî koluna geçişlerinde fazla zorlanmamışlardır. Bütün bunlara birçok haklı eleştiri yönetilmiş olsa da, onların yaşadıkları çağa uygun siyasi adımlar attıkları da söylenebilir. Mervân b. Hakem'in halifelğe getirilmesi ve veliahtlık kurumunun benimsenmesi buna örnek verilebilir. Abdülmelik b. Mervân'ın Abdullah b. Zübeyir ve Muhtâr es-Sekaffî'nin birbirlerini yıpratmalarını beklemesi ve zamanı geldiğinde onları ortadan kaldırmaya muvaffak olması, çok dâhiyane plan ve

siyasetin bir ürünü olsa gerektir. Diğer yandan Emevî halifelerinin birtakım icraatları ve kişisel/insanî hasletlerinden kaynaklı sorunlar, İslam toplumunun birlik ve beraberliğine zarar vermekte ve onlar hakkında verilen pek çok malumat, aleyhlerinde kullanılmaktadır.

1.1. Halifelerin Kişisel Özelliklerinin Toplumda Eleştirilmesi

Emevî halifelerinin kişisel özellikleri üzerinden siyasi gündem oluşturulmuştur. Onların sıradan insanî durumları, siyasi amaçlı kişiler tarafından kullanılmıştır. Emevî yönetimine tepki gösterip; aktif veya pasif muhalefet sergileyenler yanında, siyasete mesafeli yaklaşanlar da az değildi. Sahabe ve onların yolunu izleyen dindar kesimlerin çoğu bu haldeydi. Çünkü onlara göre, yaşanan gelişmeler bir fitne olup bundan uzaklaşmak gerekiyordu (İbnü'l-Vezîr, 1994: II, 328; İbn Hacer, 1960: VII, 325). Hatta halifelerin sıradan kişisel özellikleri arasında sayılabilecek yeme içme tarzları bile, biraz abartılı anlatıldığında, politik mülahazalara malzeme olabilmekteydi. Muhalif kişiler bunları anlatarak, toplumda antipati oluşturabilmekteydi. Mesela, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın (661-680) yeme içmeye düşkünlüğü ancak bu kadar abartılabilirdi: “Muâviye öyle iştahlıydı ki, günde dört öğün, bazen günde yedi öğün yemek yediğı olurdu. İşkembe çorbasına bayılırdı, sofradayken eğer işkembe çorbası içiyorsa, başkasının çorbasından almasına tahammül göstermezdi” (İbn Kesîr, 1997-1999: VIII, 205; Altınay, 2006: 284). Kaynaklarda Muâviye'nin oburluğuna dair çok sayıda rivayet bulunmaktadır (İbn Kuteybe, 1986: III, 242, 251; Fesevî, II, 73, 188). Öyle ki onun oburluğu hadis külliyyatına kadar girmiştir: “Muâviye yemekle meşgul olduğu sırada, Hz. Peygamber (s) onu çağırması, gelmesi gecikince de; ‘Allah onun karnını doyurmasın’ diye buyurmuştur (Müslim, 1991: IV, 2010)”. Elbette birçok kaynakta Muâviye hakkında sadece olumsuz rivayetler bulunmazdı. Aksine onu övücü rivayetler yer alırdı. Onun vahiy katibi olduğu (Taberânî, 1995: V, 108) ve bir siyaset dehâsı olduğu vurgulanırdı (Taberî, ts.: V, 164; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: III, 275).

Muâviye, İslam tarihinde ilk defa “Halifetullâh/Allah'ın halifesi” unvanını kullanmak suretiyle de Raşit halifelerin yolundan uzaklaştığı ve melikliğe özendiği (Mes'ûdî, 1988: III, 52; Me'âfirî, 1987: 117; İbn Kesîr, 1997-1999: X, 493, XI, 657) ve kendisine saray yaptırarak saltanat sürdüğü (Kütübî, 1973: II, 69) eleştirilerine muhatap olmuştur. Emevî halifelerinin ve valilerinin ikamet ettikleri binaların (dâru'l-imâre) görkem ve şatafatı, toplumu rahatsız etmiş olabilirdi. Fakat buralara yönelik asıl eleştirisi; içlerinde tertip edilen sazlı sözlü, içkili eğlencelerdi. İşret meclislerinin kurulması olarak da ifade edilen ve tepkilere neden olan bu durum Yezîd b. Muâviye ile birlikte başlamıştı (Zehebî, 1986-2000: V, 30).

Muhalefetin, Muâviye'ye karşı tavrı, sert ve acımasız olmaktaydı. Ona ithafen yazılan bir mektupta; “Fâcir oğlu fâcir”, destekçisi gördükleri Amr b. el-'As'a; “Kâfir oğlu kâfir”, denilmekteydi (Taberî, ts.: V, 102; Zehebî, 1986: III, 550). İlerleyen devirlerde muhaliflerin kullandıkları dil ve üslup ağırlaşacaktı. Mesela

Şiiler, Muâviye'ye lanet etmeyi âdet edineceklerdi (Taberî, ts.:VII, 275; Ebü'l-Fidâ, 1907: II, 104; Zehebî, 1986: V, 6, XXVI, 8; Safedî, 2000: XVI, 35, XXII, 110).

Emevî halifeleri içinde en olumsuz imaja sahip -hiç şüphesiz- Muâviye'nin oğlu Yezîd (680-683) idi. Kendisi veliaht tayin edilmişinden halife oluşuna kadar meşruiyet problemi yaşadı. Hatta onun ismi tek başına, zulüm ve haksızlıkla özdeşleştirildi. Öyle ki Mes'ûdî, onu “devrin Firavun'u” olarak nitelendirdi. Ona göre zulüm yapmada Yezîd, Firavun'dan daha ileri gitmişti. Çünkü Firavun; halkı ve devleti hakkında daha insafli ve adildi (Mes'ûdî, 1988: III, 78). Kaynaklarda Yezîd'in; “şaraba düşkün olduğu, tambur çaldığı, huzurunda cariyelerin şarkı söylediği, maymun ve köpeklerle meşgul olduğu, geceleyin uygunsuz kimselerle sohbet ettiği ...” uzun uzun anlatıldı (Halife, 1985: 252; İbn Kuteybe, 1986: III, 300; Taberî, ts.: V, 480-481; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: III, 476; İbn Kesîr, 1997-1999: IX, 245). Nitekim Yezîd, huzurunda mucûn şiiri okunan ilk halife kabul edildi (Safedî, 1998: III, 648; Sallâbî, 2008: II, 491). Yezîd'in ailesi de, suçlamalara maruz kaldı. Mesela, şair Ferezdak fırsat buldukça, Yezîd ve ailesine hakaret içerikli şiirler söylerdi. Bir defasında şair, annesi Meysûn'a hakaret etmişti (Hamevî, 1977: V, 243).

İslam tarihi kaynaklarında birçok Emevî halifesinin İslami yasakları çiğnediği anlatılmaktadır. Tenûhî'ye göre: “Yezîd her gün içki içerdi. Velîd b. Abdülmelik bir gün arayla; Hişâm, Cuma günü namazdan sonra, Abdülmelik b. Mervân ise ayda bir içerdi...” (Tenûhî, 1987: II, 250). Ömer b. Abdülaziz'den önceki bazı halifeler, içkiye mesafeli olsa da onların da özel hayatına dair, başka eleştiriler yapılır ve onlardan Hulefây-ı Râşidîn gibi olmaları beklenirdi (İbn Asâkir, 1995: I, 32; Zehebî, 1982-1988: V, 114).

Yezîd'in ölümünden sonra, yerine geçen oğlu Muâviye (ö. 683), bizzat Emevî halifelerinin meşruiyetini sorgulamıştı (Taberî, ts.: V, 530). Muâviye'nin çok kısa süren halifelikinden sonra, Mervân b. Hakem (684-685) ayak oyunları ve kurnazlıkla halife olmuştu. Kaynaklarda Mervân'ın, İslami emirleri uygulamada titiz davrandığı ancak sertliği nedeniyle toplumun kendisinden çekindiği anlatılmaktadır (İbn Kesîr, 1998: XI, 670-673).

Halife olmadan önce zahidâne tavırları ve ilmi düşkünlüğü ile tanınan Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) halife olur olmaz tavır değişikliğine gitmesi de eleştirilmiştir (Zehebî, 1982-1988: IV, 247-248; İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 660). O, bu değişikliğe tepki gösterenlere, “Ey halkım! Benim hakkımda insafli olunuz! Bizden Ebû Bekir ve Ömer gibi hayat sürmemizi istiyorsunuz. Biz onlar gibi değiliz, ama siz de onların yönettiği halk gibi değilsiniz.” demiştir (İbn Kuteybe, 1986: I, 62).

Velîd b. Abdülmelik (705-715) at yarışlarına düşkünlüğü, çalımı ve sert mizacı, gösterişli elbiseler giymesi eleştirilmiştir (Zehebî, 1986-2000: VI, 143, 498; Altınay, 2006: 266). Kendisinin Haccâc gibi sert ve acımasız valileri göreve getirmesi de bir başka eleştiri konusuydu. Nitekim Ömer b. Abdülaziz, ondan

halka zulmeden valilerin görevden almasını talep etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 283). Velîd'in fasih Arapçayı konuşmakta zorlandığı ve hatta ayetleri yanlış telaffuz ettiği rivayet edilmiştir. Ömer b. Abdülaziz bir defasında hutbede ayeti yanlış okuması üzerine Velîd'i uyarmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 293). Bu rivayet, onun yaşadığı toplumun cesaretlenmesi ve yeri geldiğine sesini yükseltmesini göstermesi bakımından önemlidir.

Ömer b. Abdülaziz'den önceki Emevî halifesi Süleyman b. Abdülmelik'in (715-717), lüks içinde yaşadığı, çok pahalı elbiseler giydiği, çok obur olduğu ve kendisine köşk ve saraylar inşa ettirdiği anlatılmaktadır (İbn Kuteybe, 1986: III, 250; Ebü'l-Fidâ, 1987: I, 200; Altınay: 2006: 284-285). Süleyman'ın "yerine Ömer b. Abdülaziz'i halife tayin etmesi, takdir edilen en önemli icraatıdır." denilerek onun devri adeta özetlenmektedir (Halife, 1985: 317).

1.2. Halifelerin Bazı İcraatlarına Gösterilen Toplumsal Muhalefet

İslam tarihi kaynaklarında ilk halife Muâviye'nin hilafeti elde ediş tarzi ve yöntemi eleştirilmiştir. Muâviye'nin meşru halife Hz. Ali'ye karşı takındığı tavir ve izlediğı politikalar, İslam toplumunda derin ayrılıkların başlangıcı sayılmıştır. Nitekim bu dönemdeki uygulamalar, ileriki zamanlarda dinî-siyasî fırkaların oluşumuna hep kaynaklık etmiştir. Sıffin Savaşı, Hakem Olayı, Hz. Hasan'ın siyasetten uzaklaş(tırıl)ması gibi olaylar, Muâviye'yi halifeliliğe taşımışsa da toplumu ayrıştırmıştır. Meşru halife Hz. Ali'yi destekleyenler (Ali Őiâsi), vali Muâviye'yi destekleyenler (Şamlılar) ve her ikisine de karşı çıkanlar (Hariciler) şeklinde İslam toplumu üçe bölünmüştür (Sallâbî, 2008: I, 127-129).

Tarih boyunca Hariciler, Őiddet yöntemiyle idareyi/halifeliliğı ele geçirmek istemişlerdir. Suçladıkları Hz. Ali, Muâviye ve Amr b. el-'As'a suikast düzenleyip Hz. Ali'yi Şehit etmişlerdir (İbn Haldûn, 2000: III, 78). Müslümanlar arası işlenen siyasi cinayetlerin ilki böylece gerçekleşmiş oldu. Bu fırka, Emevî iktidarı ve geniş halk kitleleri için tehdit olarak görüldü. Ancak Hâriciler, Emevî hilafetine Őiddetle karşı olmalarına rağmen, Ömer b. Abdülaziz ile anlaşabildi (Sallâbî, 2008: II, 576-577).

Yezîd b. Muâviye (680-683) döneminde meydana gelen Kerbelâ Fâciası, Hârre Olayı ve Kâbe'nin mancınıkla taşlanması gibi olaylar, Müslüman vicdanını tarih boyunca incitmiş ve derin ayrılıkları körüklemiştir. Kerbelâ'da yaşanan faciada, Hz. Hüseyin ve yakınları acımasızca Şehit edilmiştir. Böylece bu olaylardan beslenen yeni bir dinî-siyasî fırka (Őililik) teşekkül etmeye başlamıştir. Neticede Tevvâbûn hareketi ve Muhtâr es-Sekaffi ayaklanması ile siyasallaşmış ve devletleşmiştir. Mukaddes beldelerde işlenen cürümler, Abdullah b. Zübeyir'in isyanı ve devletini doğurmuştur (Mes'ûdî, 1988: III, 92-93; Safedî, 2000: XII, 263; İbn Kesîr, 1997-1999: XVIII, 370, IX, 234). Böylece Kûfe merkezli Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekaffi hilafeti (685-687), Mekke merkezli Abdullah b. Zübeyir hilafeti (683-692) ve Şam merkezli Abdülmelik b. Mervân hilafeti (685-705) olmak üzere İslam ülkesi üçe bölünmüştür.

Mervân b. Hakem, Emevî iktidarını yeniden tesis etmişse de Araplar arasında öteden beri var olan Yemenli-Mudarlı mücadelesini alevlendirmiştir (Sallâbî, 2008: I, 580). Emevî Devleti, kuruluşundan itibaren Yemenli-Mudarlı mücadelesinin sarsıcı sonuçlarıyla karşılaşmıştır (İbn Kesîr, 1997-1999: XVIII, 647; İbn Haldûn, 2000: IV, 153-155, 192; İbnü'l-İmâd, 1988: II, 339, 343). Emevî iktidarına son veren en büyük potansiyel muhalefet grubu, mevâlî adıyla anılmıştır. Mevâlî kavramı Emevîlerle birlikte, Arap olmayan tüm Müslümanlar için kullanılabilir olmuştur. Emevîlerin mevâlîye karşı tutum ve yaklaşımı genelde sorunlu bulunmuştur. Gayrimüslimlerden alınan verginin/cizyenin onlardan da alınması ve devlet eliyle uğradıkları haksızlıklar nedeniyle, devlete aidiyetleri zarar görmüştür. Emevî iktidarına karşı harekete geçen neredeyse her muhalif hareket, Emevî yönetimince ötelenen mevâlinin desteğini almak istemiştir. Zaten mevâlinin desteğini arkasına alan Abbasî ihtilalcileri, amaçlarına ulaşmış ve Emevî (Şam) Devleti'ne son vermiştir (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 337; İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 583; İbn Haldûn, 2000: III, 125).

Günümüzde bazı tarihçiler, halifelerinden kaynaklı olumsuzlukları öne sürerek, Emevî devletinin İslami kimliğini sorgulamıştır. Bu sorgulamayı yapanlara göre Emevî Devleti, sadece Arap devleti olarak nitelenebilirdi (Ağırakça, 1995: 88-89). Nitekim şiirleri Allah'a isyanla dolu ve ağzı sürekli içki kokan Ahtal gibi şairler, Abdülmelik gibi muktedir ve büyük halifeler (!) tarafından el üstünde tutulmuştu (İbn Asâkir, 1995: XLVIII, 108, 111-112, 116). Hâlbuki İslamiyet'e göre devlet/kamu malını peşkeş büyük zulümdür. Nitekim bir ayette; “Birbirinizin mallarını aranızda haksız yere yemeyin! Ve kendiniz bilip dururken, insanların mallarını, günah işleyerek, haram yollardan idarecilere vermeyin!” (Bakara, 2/188) buyrulmuştur. Müslim'de geçen bir hadiste ise; “Kim haksız yere bir karış toprağa el koyarsa, Kıyamet günü (o) yer, yedi kat yerin dibinden o kişinin boynuna dolanır.” buyrulmuştur (Müslim, 1991: Müsâkât 138-139)

Bahsedilen referanslar haricinde hadis kaynaklarında yer alan birçok rivayette de, Emevîlerin imâ ettiği yorumlarına rastlamak mümkündür. Mesela “Dini emirleri ihlal edecek, zulüm ve haksızlığa sapacak halifeler gelecek” tarzındaki rivayetlerin şerhinde, bazı Emevî halifelerinin adı zikredilmektedir. Rivayetlerde, Râşit halifelerle Emevîler özenle ayrı tutulmaktadır. Hepsinden ilginç bir başka rivayette ise açık bir tarih verilerek: “Hicretin altmışıncı yılından sonra; namazı zayıf eden, şehvetlerine uyan ve azgınlıklarının karşılığını bulan bazı halifeler gelecektir...” denilmektedir (Ahmed b. Hanbel, 1995-2001: XVII, 440; Taberânî, 1995: IX, 131; İbn Hibbân, 1993: III, 32; Hâkim, 2002: II, 406, IV, 590; Beyhakî, b/2003: IV, 196). “Hicretin 60. yılından sonra” ifadesiyle, Yezîd b. Muâviye'nin (680-683) kastedildiği çok açıktır. Yine Yezîd adına biat alınması kastedilerek; “Zorla biat almak zorbalıktır, dini satın alma girişimidir ve bu durum kıyamet alâmetidir” denilmektedir (Beyhakî, a/2003: VIII, 275).

Sonuç olarak, birçok Emevî halifesinin kişisel özellikleri ve icraatlarıyla Râşit halifelerin yolundan giderek uzaklaştığı, keyfilikte sınır tanımadığı, bu

meyanda hukuku çiğnediği ve haddi aşarak toplumu böldüğü konu edilmiştir. Böylece Araplar arasında Yemenli-Mudarlı ekişmesi krklenmiş ve yönetim zafiyeti oluşmuştur. Ehl-i Beyt'e yapılan saygısızlık toplumu kutuplaştırmıştır. Halifelerin işledikleri zulüm ve haksızlıklar din-i-siyasî ayrılıkları derinleştirmiştir.

2. Ömer b. Abdülaziz'in Toplumunu Birleştirici Rolü

Ömer b. Abdülaziz kişisel özellikleri ve icraatları ile ayrışmakta olan İslam toplumunu toparlamıştır. Dindar kişiliğinin icraatları ile bütünleşmesi sayesinde devlet ile millet kaynaşması olmuş ve toplum yeniden inşa sürecine girmiştir.

Ömer b. Abdülaziz, bir yönüyle de hakkında neredeyse tüm İslam mezheplerinin üzerinde ittifak ettiği halife olma özelliğine sahiptir. Medeniyet bağlamında erken sayılabilecek bir ağda, Müslümanların ayrışması sorununa doğru çözümler, mer'in kişisel özellikleri ve özellikle icraatlarında aranmaktadır.

2.1. Ömer b. Abdülaziz'in Müslümanları Birleştirici Bir Karakterde Yetişmesi

Ömer b. Abdülaziz, muhtemelen 62/681 yılında Hulvn'da (Mısır) doğmuştur. Baba tarafından Mervân b. Hakem'e, anne tarafından Hz. Ömer'e dayanmıştır. Babası Abdülaziz, uzun yıllar Mısır valiliğinde bulunmuştur. Amcası Abdümelik ve amcaoğulları Velîd ve Süleyman halifelik yapmıştır. Ancak mer anne tarafına nispet edilerek övülmüştür (İbn Kuteybe, ts.: 188, 362; Fesevî, 1990: I, 619; Taberî, ts.: VI, 566). Onun Hz. Ömer'le akrabalık bağı menkıbevî tarzda anlatılmaktadır: "Hz. Ömer'in gecenin bir yarısında Medine sokaklarını teftiş için dolaştığı sırada, bir evden yükselen sesler dikkatini çekmiştir. Bir kadın kızına, 'süte su koy' demiş, kızı da 'Emru'l-M'minin nereden bilecek?' demesi üzerine de; 'mer görmüyorsa Allah görüyor.' demiştir. Hz. Ömer bu hadise üzerine o kızı araştırıp oğlu sim'a nikhlemiş ve bu evlilikten mer b. Abdülaziz'in annesi Leyl (mm sim) dünyaya gelmiştir (İbn Fazlillah, 2010: XXIV, 325; İbn Asâkir, 1995: LXX, 253).

Ömer b. Abdülaziz, küçük yaştan itibaren madd ve manev açıdan iyi bir eğitim almıştır. Onun hayatında Medine'nin ayrı bir yeri olmuştur. Oradan kazandıkları, onu halk ve hak nazarında muteber kılmıştır da denilebilir. O, sahabe nesline, büyük fakih ve limlere daima yakın durmuş ve onlardan yararlanmıştır (Fesevî, 1990: I, 568, 607; Taberî, ts.: VI, 435; Safedî, 2000: XVI, 155; İbn Kesîr, 1997-1999: IX, 259, XII, 677, 686-687). Salih b. Keysn ve Medine fakihlerinin ona büyük katkısı olmuştur (İbn Asâkir, 1995: XLV, 135; İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 678). Mesela İmam Mâlik onun hakkında, "Arkasında namaz kıldığım bütün yöneticiler arasında, namazı Hz. Peygamber'in (s) namazına tam olarak benzeyen tek kişi varsa, o da şu genç adamdır." demiştir (Hatîb el-Bağdâdî, 2001: XIV, 140; Zehebî, 1982-1988: X, 666). Ayrıca o, çok küçük yaşta Kur'an'ı ezberlemiştir (İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 678).

Zamanın kudretli halifesi Abdülmelik b. Mervân'ın (685-705) kızı Fâtıma ile evliliği onun yöneticilik yolunda önünü açmış ve tanınmasını sağlamıştır. Velid I (705-715) halife olduğunda, Ömer'i Medine valiliğine getirmiştir (86/705). Bu valilik Mekke, Medine ve Taif'in dâhil olduğu Hicaz bölgesini kapsamaktaydı (Fesevî, 1990: I, 594). Onun Medine'ye atanması ulema ve halk arasında memnuniyetle karşılanmıştır (Ebü'l-Fidâ, 1907: I, 187; İbn Kesîr, 1997-1999: XI, 180).

2.2. Ömer b. Abdülaziz'in İcraatlarıyla Kronikleşen Birçok Sorunu Çözmesi

Ömer b. Abdülaziz'i meşhur eden asıl husus, halifeliğinde sergilediği tutum ve davranışlarıdır. Yoksa o, mütevazı dindar kişiliğiyle ancak, İslam tarihinin belki en iyi zahitleri arasında anılabilirdi. Onun ilk yönetim tecrübesi Medine valiliği ile başlamıştır. İslam'ın kutsal beldelerini adalet, şefkat ve merhametle yöneterek Müslümanların ilgi odağı olmuştur. Valilik deneyimiyle arkasındaki toplumsal desteği ve etkinliğini artırmış olmalıdır. Halifelik dönemindeki tutum ve icraatlarıyla devlet millet bütünlüğünü pekiştirmiştir.

2.2.1. Tanınırlık ve Sempatik Yılları: Valilik Dönemi (705-712)

Emevîler döneminde çok geniş sınırlara ulaşan ülke Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz adıyla dört idari bölgeye ayrılmıştır. Suriye'de (Şam'da) ve Hicaz'da Emevî hanedanı veya onlara yakın isimler valiliğe getirilmiştir. Emevîler tarafından, Hicaz'ın manevi üstünlüğü kabul edilerek sembolik değeri yüksek "Hac Emirliği" vazifesi önemsenmiştir. Mekke'yi ve mukaddes yerleri kapsayan Hicaz valiliğinin merkezi Medine'ydi.

Ömer b. Abdülaziz, yedi yıl kadar Medine valiliği yapmıştır. Bu valiliği esnasında "Hac Emirliği" görevini yerine getirdi. Sadece 91/709 yılında bu görevi Halife Velîd yaptı (Fesevî, 1990: I, 38; Halife, 1985: 301; Taberî, ts.: VI, 466; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 245). Hac Emirliği görevinin, onun tanınırlığını ve itibarını artırdığı söylenebilir. Ayrıca dindarlığı ve takvasıyla öne çıkan birinin böyle bir görevi yerine getirmesi, Müslümanları ziyadesiyle memnun etmesi muhtemeldir.

Ömer b. Abdülaziz, valilik yaptığı dönemde, -Velîd'in talimatı ile- Mescid-i Nebî'yi yeniden inşa etmiş, kendi kesesinden mescidin yakınına bir çeşme yaptırmıştır (Taberî, ts.: IV, 435-437; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 246-247). Mescid-i Nebî'nin yenilenmesi ve genişletilmesi işinin Müslümanların razı olduğu biri tarafından yapılması muhtemel bir muhalefet oluşumuna imkân tanımamıştır. Aksi durumda Hz. Peygamber ve eşlerinin hatirasının bulunduğu odaların yıkımında sorun yaşanabilirdi.

Ömer b. Abdülaziz'in, kendisinden önceki valilerden farklı bir idare sergileyeceği baştan belliydi. Halife Velîd bu görevi ona verdiğinde Ömer; "Benden önceki valilerin işledikleri zorbalık, düşmanlık ve zalimane uygulamaların hiç birini benden asla bekleme" demiştir. Velîd de, "Hak ne ise onu

yap, haksız yere bana bir dirhem bile yollama” cevabını vermiştir (Fesevî, 1990: I, 594).

Ömer b. Abdülaziz, Medine’nin ileri gelen fakih ve bilginlerinden 10 kişiyi yanına danışman almıştır. Ömer’in bu fakihlere verdiği ilk talimat: “Sizleri Allah’tan ecir kazanabileceğiniz ve Hak yolunda bana yardımcı olabileceğiniz bir iş için çağırmış bulunuyorum. Ben burada hazır bulunan sizlerin görüşünü almadan bir işi kesip atmak istemiyorum. Birisinin haksızlık yaptığını haber alır da, bunu gelip bana bildirmezseniz vebali sizin boynunuza olsun.” şeklinde olmuştur. İbnü’l-Esîr bu rivayeti naklettikten sonra: “Bu fakihler yanından ayrıldıklarında bu sözlerinden dolayı onu hayırla yâd etmeğe başladılar.” demektedir (İbnü’l-Esîr, 1987-2003: IV, 329). Sadece bu rivayet bile, birlikte yönetim anlayışını yansıtması ağısından önemlidir.

O, valiliği sırasında Ehl-i Beyt mensuplarına azami saygı ve hürmet göstermiştir. Emevîlerin Hz. Ali ve ailesine karşı olumsuz tavrı bilinmesine rağmen o; “Ali’yi ancak hayırla yâd ederim.” demiştir (Fesevî, 1990: I, 568, 576). Onun bu tavrı, Medine başta olmak üzere tüm memlekette, Ehl-i Beyti sevenleri elbette memnun edecektir.

Ömer b. Abdülaziz’in valilik yaptığını Hicaz bölgesi, adalet ve huzurun tesis edildiği yer olarak anılmıştır. Aynı dönemde Halife Velîd’in atadığı diğer valilerin işlediği zulümlerden kaçabilenlerin (mültecilerin) sığınağı olmuştur. Haccâc’ın zulmünden kaçan pek çok kişi Medine’ye gelerek onun idaresinde yaşamaya başlamıştır. Tabînin büyüklerinden Said b. Cübeyr (94/713) ve büyük müfessirlerden Mücâhid (103/721), Hicaz’a gelip sığınmıştır. Bu gelişmeler zalim yöneticileri rahatsız etmiştir. Mesela Haccâc, “devlet otoritesi sarsılıyor” iddiasıyla, halife Velîd’e şikâyetle bulunması üzerine, Ömer b. Abdülaziz Hicaz valiliğinden azledilmiştir (93/712) (Fesevî, 1990: I, 575; Taberî, ts.: VI, 481; İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 445; Ağırakça, 1995: 71). Ömer’in yerine otoriterliği ile tanınan Halid b. Abdullah el-Kasrî (126/743) getirilmiştir. Halid vali olur olmaz Irak’tan gelen sığınmacıları (suçluları!) tevkif ederek işe başlamıştır (Halife, 1985: 406; Taberî, ts.: VI, 467; İbnü’l-Esîr, 1987-2003: IV, 262).

Ömer b. Abdülaziz yaşadığı sürece Emevî yöneticilerinin işledikleri zulüm ve haksızlıklara tepki göstermiş, çok yakınları da olsa zalim yöneticilerin isimlerini de anarak, onlara muhalefet etmekten geri durmamıştır. Nitekim İbnü’l-Esîr naklettiği bir rivayette Ömer b. Abdülaziz, “Irak’ta Haccâc, şam’da Velîd, Mısır’da Kurrâ, Medine’de Osman ve Mekke’de Hâlid olduğuça, Allahım! dünya zulüm ve haksızlıkla dolup taştı; artık sen bu insanlara rahat yüzü göster.” diyerek memleketin kötü yönetildiği eleştirisini yapabilmıştir (İbnü’l-Esîr, 1987-2003: IV, 283). Gerçekten de Haccâc b. Yusuf (ö.95/715) ve Kurrâ b. şerik el-Abbasî (ö.95/714) aynı ay içerisinde vefat etmiştir (95/714). Yine onların peşinden Velîd b. Abdülmelik ölmüş (95/715), Osman b. Hayyân (ö.105/724) ve Hâlid b. Abdullah el-Kasrî (ö.126/743) azledilmiştir (96/715) (Fesevî, 1990: I, 575; İbnü’l-Esîr, 1987-2003: IV, 283).” Ömer b. Abdülaziz’in zulme karşı haykırışını anlatan önemli bir cümlesi

de: “Eğer her millet kendilerinin en habîs kişisini getirirse, biz de onlara karşı Haccâc’ı ortaya koysak, onları muhakkak geride bırakırız.” (İbnü’l-Esîr, 1987-2003: IV, 283) olmuştur. Ömer, Haccâc’ın ölüm haberini işittiğinde: “Haccâc’a iki konuda haset ettim. Haset ettiğim iki şey Kur’ân’a olan sevgisi ve cömertliğidir.” (İbnü’l-Adim, 1988: V, 2090) demesi, sevmediği bir kişi de olsa onun ne denli ince ve hassas bir ruha sahip olduğunu göstermiştir.

Ömer’in halife olmadan önce çok güzel giyindiği, ailevi serveti sayesinde rahat bir yaşam sürdüğü anlatılmıştır (İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 712; İbnü’l-İmâd, 1988: II, 7). Halifelik görevine getirilmesinden sonra, üzerinde taşıdığı sorumluluk bilinciyle sade giyinmeye özen göstermiş, züht ve dindarlığıyla ümmetin gönlünde beşinci Raşit halife ve II. Ömer olabilmıştır (Zehebî, 1374: I, 119, 1982-1988: V, 131). Ömer’in valilik deneyimi halifeliğe gelişinde ve sonrasında önemli olmuştur.

2.2.2. İcraat Yılları: Halifelik Dönemi (717-720)

Ömer b. Abdülaziz’in halifeliğe gelişiyle neredeyse tüm toplum kesimleri rahatlamıştır. Hilafete gelişi Süleyman’ın vasiyeti üzerine gerçekleşmiştir, kaynaklar onun bu tavrından övgüyle bahsetmiştir. Süleyman böylece, “hayrın anahtarı” olmuş, bu vasiyetiyle de “hayatının en hayırlı işini yapmıştır.” (Halife, 1985: 317; Taberî, ts.: VI, 546, 550, 553; İbnü’l-Esîr, 1987-2003: IV, 311). Toplumda onun halifelik görevini layıkıyla yapacağı beklentisi söz konusuydu. Halkın hoşnutluğu sayesinde de, yönetime olan güveni artırabilirdi.

Halifelğin Ömer b. Abdülaziz’in kendi talebi ve arzusu olmadığı söylenmiştir. Onun halifeliğe getirilmesi bilinçli bir tercih olabilirdi. Zira bu, Emevîlerin denge politikasına uygun düşmekteydi. Ancak Süleyman b. Abdülmelik onu tayin etmek durumunda kalmıştır. Nitekim Süleyman, başkentten biraz uzakta bir yerde (Halep’e yakın Dâbık’ta) aniden hastalanmış, ölüm döşegine düşmüştür. Üstelik yanındaki oğlunun yaşı çok küçüktü ve diğer büyük oğlu (Davud) çok uzaklarda seferde (İstanbul Kuşatmasında) idi. Onun dönememe (şehit olma) ihtimali vardı. Bu durum onun önünü açmış olabilirdi. Çünkü yönetim boşluk kabul etmezdi.

Dönemin ileri gelen ve akıllı devlet adamı Recâ b. Hayve (112/730) de böyle düşünmüş ve Ömer bir anda hilafete namzet oluvermişti. Süleyman’ın vasiyeti gereği; önce Ömer b. Abdülaziz, sonra Yezîd b. Abdülmelik halife olacaktı (Halife, 1985: 316-317; Taberî, ts.: VI, 546, 550-553; İbnü’l-Esîr, 1987-2003: IV, 311). Recâ, halife Süleyman’ın vasiyetnamesini yanına alarak, Ömer’i hilafetle müjdelemiş; Ömer önce ayak diremiş, yol yakinken halifelikten istifa edebileceğini açıkça ifade etmiştir. Recâ’nın kararlı tutumu karşısında; gözyaşlarına hâkim olamamış ve hilafet makamının ağır yükünü taşımakta zorlanacağını söylemiştir. Emevî hanedan meclisi toplanmış, Hişâm b. Abdülmelik’in sert muhalefetine rağmen, Ömer b. Abdülaziz adına biat alınabilmiştir. Ömer b. Abdülaziz, ilk iş olarak selefi

Süleyman'ın cenaze namazını kaldırmıştır (Taberî, ts.: VI, 546; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 313-314; İbnü'l-'Adim, 1988: VII, 3445; Zehebî, 1986: VI, 581).

Ömer, Süleyman b. Abdülmelik'in defin işlemleri bitiminde getirilen ve devlet erkânına hizmet için hazırlanan atlara binmeyi reddetmiştir. Kendi bineğiyle dönmeyi tercih eden Ömer b. Abdülaziz'in hilafetteki ilk icraatı; süslü ve gösterişli olan bu atların satılması ve bedellerinin hazineye devredilmesi olmuştur (Fesevî, 1990: I, 618; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 314). Ömer'e göre gösterişli pahalı atlar lükstü. Onları halkın yararına satmayı düşünmüştü. Bu devlet yönetiminde köklü değişimlerin habercisiydi.

Ömer b. Abdülaziz, Süleyman'ın ailesi hilafet konağından ayrılma kadar kendi evinde kalmayı tercih etti. Orası boşaldıktan sonra içeri ilk girdiğinde, kendisine tahsis edilen yüksekçe bir mindere değil, yerdeki kilimin üzerine oturmayı tercih etmişti (İbn Abdilhakem, 1984: 37; Taberî, ts.: VI, 553; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 314). Ona göre Hz. Peygamber (s) ve Raşit halifeler herkesle aynı seviyede ve yerde oturmuştu (İbn Abdilhakem, 1984: 37; Safedî, 2000: XV, 46). Ona göre makam koltuğu, makam aracı ve protokol kuralları yersizdi. Aynı şekilde makam koltuğunun yanı sıra, giyinmek üzere bir sürü güzel ve lüks elbiseler, güzel kokular ve yatmak için son derece mükemmel yataklar getirilip halifeye arz edilmişti. O, bütün bunları elinin tersiyle itmiş ve mevlâsı (yardımcısı) Müzahim'e hepsinin satılıp, bedelinin beytülmale devredilmesini emretmişti (İbn Abdilhakem, 1984: 37-38, 135). Onun bu tavrı, "Hz. Peygamber'in (s) sünnetini ve Raşit halifelerin yolunu ihya etmek" olarak yorumlandı (Ağırakça, 1995: 96-97).

Ömer b. Abdülaziz halka yönelik ilk konuşmasında, "Müslümanlar! Benim bu işten dolayı başım dertte, bu görev omuzlarıma yıkılıverdi. Ben bunu hiç istememiştim. Bana bu görev verildiği zaman Müslümanlara danışılmamıştı. Ben bu biatinızı geri iade ediyorum. İşlerinize bakacak, başınıza geçireceğiniz bir başkasını ve istediğinizi seğiniz." demiştir. Bunu işiten Müslümanlar, "Biz seni başımıza geçirdik, işlerimiz sana havale ettik ve seğtiğimiz kimse sensin, biz senden razıyız" diye karşılık vermeleri, bize Raşit halifelerin tavrını hatırlatmaktaydı. O böylece halkın tasvibini alan "Beşinci Raşit halife" olmuştur (Zehebî, 1374: I, 119). Ömer, halkın tasvibini aldıktan sonra tekrar minbere çıkmış, "Ey insanlar! Allah'a itaat edene itaat etmek gerekir. Allah'a isyan edene itaat edilmez. Allah'a itaat ettiğim sürece bana itaat ediniz. Allah'a isyan ettiğim anda bana itaat etmeyiniz" diyerek sözlerini tamamlamıştır (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 329; İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 688; Ağırakça, 1995: 83-84). Böylece Raşit halifelere benzer bir konuşma yapmıştır.

Ömer b. Abdülaziz'in ilk siyasi icraatları; birincisi İstanbul kuşatmasının kaldırılması (askerler telef derecesinde sıkıntılıydı), ikincisi Mısır valisi Usâme b. Yezîd et-Tenûhî ile Kuzey Afrika valisi Yezîd b. Ebî Müslim'in acilen görevden alınması, üçüncüsü Münbiç köprüsü üzerinden geçiş ücretinin kaldırılmasıdır (İbn Abdilhakem, 1984: 37). Ömer'e göre, halkın yol su vs. ihtiyaçlarını temin etmek ve

seyahat hürriyetini sağlamak idarenin asli göreviydi. Köprülerden ve su kaynaklarından (pınarlar) ücret alınmamalıydı.

Ömer gece gündüz tüm vaktini halkın hizmetine adadı (Ebû Nu'aym, 1996: V, 356). Kendine bağlı hükümdarlara mektuplar yazarak onları İslâm'a ve itaate davet etti. İtaat ettikleri takdirde, kendilerini hükümdarlıklarında bırakacağını ilan etti. Müslümanların lehine olanın onların da lehine, aleyhine olanın da onların aleyhine olacağını bildirince, Ceyşebe ve diğer birçok bağlı hükümdar İslâm'a girmiş ve kendilerine Arapça isimler verilmiştir (Fesevî, 1990: I, 592; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 287; İbn Haldûn, 2000: III, 84).

Ömer b. Abdülaziz'in halifeliğe gelir gelmez yayınladığı bu ve benzeri talimatlar, Müslüman olsun olmasın toplumda onun hakkında var olan sevgi ve itimadı artırmıştır. Bundan böyle mevâli politikalarında köklü değişikliğe gidilmiştir. Mühtedilerin, diğer Müslüman kardeşleri olan Araplarla eşit imkân ve haklara sahip olması hedeflenmiştir. Ömer'in halifeliğine karşı çıkanlar da olmuştur. Başta hanedan mensupları isyana kalkışmıştır. Mesela Abdülaziz b. Velîd bunlardandı. Ömer, önce ona aman (güvence) vererek yanına çağırılmış, onu dinlemiş ve isyan etmesinin nedenini sorunca Abdülaziz; "Süleyman'ın hiç kimseyi tayin etmediği haberini almıştım, malların yağma edilmesinden korktum." cevabını vermiştir. Ömer'in, "Eğer biati kabul edersen ve işlerin idaresini üstlenirsen, kesinlikle karşı çıkmam ve evimde otururum." demesi üzerine de, "Bu işi senden başkasının yapmasını arzu etmem." deyip, Ömer b. Abdülaziz'e biat etmiştir (Ebû Zür'a, 1980: 519; Taberî, ts.: VI, 553; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 314). Ömer b. Abdülaziz'in samimi yaklaşımı sayesinde birçok problem kan dökülmeden çözülmüştür. Ömer'in bu ve buna benzer yaklaşımları ortaya çıkan diğer isyan ve kalkışmaların bertaraf edilmesinde etkili olmuştur. İbnü'l-Esîr'in "Zaten Süleyman'ın oğlunu bırakıp Ömer b. Abdülaziz'i tayin edeceği ümit ediliyordu (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 314)." tarzındaki izahı, onun hakkında toplumsal beklentinin olduğunu göstermiştir. Onun toplumda büyük bir karşılığı vardı. Bir bakıma geniş kitlelerin tasvibi ile iş başındaydı. Ancak halka sorularak seçimle iş başına gelmemiştii.

Ömer b. Abdülaziz, kendi nefsinden ve en yakınlarından başlayarak devlet harcamalarına bir sınırlama getirdi. Ayrıca hanedan mensupları ve valilerin halktan haksız yere edindikleri tüm malların iadesini istedi. Ömer, bundan böyle tüm halkın derdiyle dertlenecek, sorunları dinleyerek çözümler üretecekti. Vali ve diğer yöneticilere halka iyi davranılması ve ihtiyaçlarının derhal karşılanması talimatını verdi. Talimata uymayan veya uymama olasılığı olan yöneticilerin yerine yenilerini atadı. Ülkenin her tarafında şikâyet ve taleplerin dinleneceğini duyurdu (İbn Haldûn, 2000: III, 103). Bununla muhtemelen ülke çapında politik bütünlüğün sağlanması hedeflenmekteydi.

Üzerindeki ağır bir yükün vebalini taşıdığını düşünen Ömer b. Abdülaziz, çoğu kez gözyaşlarını tutamazdı. Muvaffakiyet için sürekli Allah'a dua ve niyazda bulunurdu. Ömer, kendi üzerinde fazla olarak gördüğü tüm malları hazineye

devrederek işe başladı. Hanımı Fâtıma'ya, "Benimle kalmayı istiyorsan sahip olduğun malları, mücevherleri Müslümanların beytülmaline ver, çünkü bunlar Müslümanlara aittir ve ben üçümüzün (kendisi, hanımı ve malların) bir evde bulunmasını istemem.", dedi. Hanımı da hepsini beytümale bağışladı. Yezîd b. Abdülmelik halife olduktan sonra kız kardeşi Fâtıma'ya, "Ben Ömer'in sana zulmettiğini biliyorum." diyerek malları iade etmek istemişti. Fâtıma, "Hayır, asla vallahi!" diyerek malları kabul etmemiş ve "Ben sağken ona itaat edip de ölünce isyan edecek değilim." cevabını vermişti (Fesevî, 1990: I, 571; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 314, 330; İbn Haldûn, 2000: III, 94).

Ömer b. Abdülaziz, devlet hazinesinden çıkacak bir çöp tanesini bile çıkarıp verirken iyice düşünür, yerinde harcanması için büyük titizlik gösterirdi. Kaynaklarda Ömer'in taşıdığı makamının ağırlığıyla sık sık ağlaması konu edilmiştir. Bir gün ağlama nedenini soran cariyelerine, "Büyük yükün altına girdiğini, kendileriyle yeterince ilgilenemeyeceğini, isterlerse kendi kendilerini azat edebileceklerini ve kendilerini zorla tutamayacağını" söylemiştir (Fesevî, 1990: I, 584; Ebû Nu'aym, 1996: V, 259; Zehebî, 1982-1988: V, 128; İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 690). Kendisine tahsis edilen ve asgari geçim üzerinden -günlük iki dirhem- geçinmeye çalışırdı. Ne kendisi, ne de ailesi için en ufak devlet malına tenezzül etmezdi. Ümeye oğulları, onun bu haliyle dalga geçerlerdi (Ağırakça, 1995: 114).

344

Ömer b. Abdülaziz, Emevî hanedanının haksız yere gasp ettiğini düşündüğü bazı arazileri ve gayrimenkulleri asıl sahiplerine iade edilmesini istemiştir. Mesela, Cebel-i Vers (Yemen), el-Mükeydis, Fedek arazisi ve Yemâme tarlaları sahiplerine iade etmiştir. Süveyda pınarını, halkın ücretsiz kullanmasına izin vermiştir (Fesevî, 1990: I, 570; İbn Asâkir, 1995: LXVIII, 180). Ömer, vali ve komutanlarını yazdığı mektuplarla uyarmıştır. Muhatapların duruma göre tavsiyelerde bulunmuştur. Mesela Mansûr b. Gâlib'e, komutasındaki askerlere ağır nöbet yüklenilmemesi ve ailelerinin ihtiyaçlarının giderilmesi talimatını vermiştir (İbn Abdilhakem, 1984: 76). Onun yöneticilere yönelik tavsiyeleri çoktu. En fazla üzerinde durduğu husus, çalışacakları memur ve danışmanları iyi seçmeleriydi (Ağırakça, 1995: 105-107). Gerçekte tüm talimatları halkın iyi yönetilmesi ve işlerin sağlıklı yürütülmesi üzerineydi.

O, kendisinden önceki halifelerin keyfi kararlarını gözden geçirmiş ve hatalı gördüğünü iptal etmiştir. Mesela yakın dostu ve akrabası Anbese'nin elindeki belgeye (senede) rağmen, talep ettiği 20.000 dinarı, "dört bin ailenin nafakasını senin eline nasıl verebilirim?" diyerek reddetmiştir (İbn Abdilhakem, 1984: 55-56). Bu talep resmi evraka dayanmasına rağmen, ona göre hukuki (meşrû) değildi.

Ömer b. Abdülaziz, mevaliden haksız yere alınan cizye uygulamasına son verdi. Vergilerin azalmasını bahane ederek bu vergiyi onlardan almak isteyen valileri azletti. Onun "Allah Muhammed'i (s) davetçi olarak gönderdi, vergi tahsildarı değil" sözü çok meşhurdur. Horasan'dan gelen heyet içinde yer alan

ama konuş(turul)mayan bir mevâliye ısrarla derdini anlatma fırsatı vermiş ve ondan mevâlinin karşılaştığı sorunları dinlemiştir (Zehebi, 1982-1988: V, 147; İbn Kesîr, 1987-1999: XII, 667). O, verdiği bazı kararları maslahat gözeterek uygulamakta ısrar etmemiştir. Şarap müptelası bir komutanını Sugûr'daki (Kazvin) görevinden önce el çektirmiş, ancak işlerin sarpa sarması üzerine, eski görevine iade etmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 197).

Ömer b. Abdülaziz, mevâli yanında gayr-imüslim tebaaya yönelik yaklaşım ve uygulamalarda da çığır açmıştır. Bu konuda aksi rivayetler olsa da onların bazı isteklerini yerine getirmiştir. Necran Hristiyanlarının talebini haklı bulmuş ve üzerlerindeki cizyeyi nüfusları oranında indirmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: II, 163). Bazı talepleri ise nezaketle geri çevirmiştir. Halife Velîd, Emevî Camiini genişletilirken (bedeli fazlasıyla ödenen) kilisenin yıkılmasına razı olmadıklarını ve kiliselerinin yeniden yapılmasını isteyen bir heyete; “Haklısınız ama sizin mantığınızla biz de Tûma (Aziz Thomas) kilisesini mi yıkalım?” demesi üzerine, onlar taleplerinden vazgeçmiştir (Belâzürî, 1987: 87, 89-91; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 292). O, gayrimüslimlerin Müslümanlar üzerine idareci olmalarına sıcak bakmamıştır. Valilerinden bu konuda hassas davranmalarını; gayrimüslim muhtarların yerine, Müslümanların görevlendirilmesini istemiştir (İbn Abdilhakem, 1984: 115). Gayrimüslimlerin Müslümanların şiarı sayılan bazı kisveleri (sark vs.) giymelerini doğru bulmamıştır (Belâzürî, 1996: VIII, 151). Muâviye tarafından başlatılan, gayrimüslimlerin Müslümanlara mirasçı olmalarına imkân tanıyan uygulamaya son vermiştir (İbnü'l-İmâd, 1986-1993: I, 278). Bütün bu icraatların gayrimüslim tebaayı rahatsız etmesi muhtemeldir. Buna karşın Ömer'in bu uygulamaları, Hz. Peygamber'in (s) sünnetine ve Raşit halifelerin yoluna dönüş olarak kabul görmüştür (İbn Kesîr, 1997-1999: XIII, 13). Bunları Müslüman kamuoyunu teskin etme politikası olarak değerlendirebiliriz.

Emevîler döneminde Hz. Ali ve neslini (Ehl-i Beyt'i) karalama ve hutbelerde sövme, devlet politikası haline gelmişti. Ömer, gençliğinden itibaren bu âdete karşıydı. O, hayatı boyunca Ehl-i Beyt mensuplarına saygılı olmuş, onları sevip gözetmişti. Halifeliğe gelir gelmez bu uygulamayı yasaklamıştı (Taberî, ts.: VII, 36; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: VI, 224; İbn Haldûn, 2000: III, 203). Ömer, hutbelerin sonunda onlara sövme/lanet okuma yerine, “Şüphesiz Allah adaletli olmayı, iyilikte bulunmayı ve yakınlarla yardım etmeyi emreder. Kötülüğü, fenalığı ve azgınlığı yasaklar... (Nahl, 16/90) ayetinin okunmasını emretmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: VI, 315; Ebü'l-Fidâ, 1907: I, 201; İbn Haldûn, 2000: III, 203). Bu yaklaşımın Ehl-i Beyt mensupları ve geniş taraftar kitlesini ziyadesi ile memnun ettiği aşikârdır. Haricîler, onun döneminde de isyana kalkışmışlardı. Ömer b. Abdülaziz onların temsilcileri ile görüşüp, sorunu kan dökmeden halletmiştir (Taberî, ts.: VI, 555-556; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: VI, 317). Aşırılıklarıyla bilinen Haricîler, Ömer b. Abdülaziz'i beğendiklerini, ancak Emevileri (halifelerini) lanetlemesi gerektiğini söylemişlerdir. Ömer de, “Ben zulmeden kim olursa olsun, ona zalim derim. Ancak lanetlemek zorunda değilim” cevabını vermiştir. Haricîler hakkında durum tespiti yapan şu cümleleri manidardır, “Anladım ki siz

dünyayı talep için isyan etmiyor, ahireti istiyorsunuz; fakat yolunda hataya düşmüşsünüz (Taberî, ts.: VI, 555-556; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: VI, 317; İbn Haldûn, 2000: III, 203).” Ömer’in yanına Haricîler dâhil toplumun tüm muhalif kesimleri girip çıkabilirdi. Her kesimin sorularına ve sorunlarına cevap bulmaya çalışırdı (İbn Abdilhakem, 1984: 147). Tarafların dinlenmesine ve gerekirse yüzleştirilmesine imkân tanırırdı (Fesevî, 1990: I, 609; İbn Asâkir, 1995: XXI, 480).

Ömer, komutanlarına ithafen yazdığı bir mektupta, “Düşmanlarınıza önce İslam’a girmelerini, kabul etmezlerse cizye vermelerini telkin ediniz. Aksi takdirde onlarla savaşmanızda bir beis yoktur.” diyerek, İslâmî savaş kuralını onlara hatırlatmıştır. Ona göre, ordunun halkın mallarına el uzatmasına izin verilmemeli, şehir merkezlerinde savaşılmamalıdır (İbn Sa’d, 2001: VII, 345; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: VI, 263, 272, 347; İbn Kesîr, 1997-1999: XII, 437, 632, 721).

Vali ve komutanlarını yazdığı mektuplarla uyardığı, takdir ettiği ve yeni talimatlar verdiği görülmüştür. Mesela bir valisine devlet malına karşı tutumlu olmasını öğütlerken (Belâzürî, Ensâb, 1996: VIII, 191), bir başkasına kabilecilik davasına dikkat çekmiştir. Ondand Endülüs’te patlak veren Yemenî-Mudarî mücadelesini önlemesini istemiştir (İbn Kesîr, 1997-1999: XVIII, 647; İbn Haldûn, 2000: IV, 149, 153-155, 192; İbnü'l-İmâd, 1988: II, 339, 343). Araplar arasındaki bu rekabet, devlet otoritesini sarsmakta ve yönetim zafiyeti oluşturmaktaydı.

346

Ömer’in birçok icraatını devrim mesabesinde değerlendirebiliriz. Onun yönetimine başta hanedan mensupları tepkiliydi. Onu yakından takip ediyorlar, önce tehdit ve şantajlarla vaz geçirmeye çalışıyorlardı. Bu amaçla halası dâhil hürmet göstereceğini düşündükleri yakınlarını ona gönderiyorlar ve kötü gidişatı (!) konusunda onu uyarıyorlardı. Halası onunla görüştüğten sonra hanedan konsülüne şöyle demesi ilginçti: “Bu belayı başınıza kendiniz getirdiniz. Hz. Ömer evladından kız aldınız. Gayet tabii torunu onun adaletini takip edecek ve ona benzeyecek!” demesi üzerine, onlar susup kalacaktır (İbnü'l-Esîr, 1987-2003: VI, 330).” Rivayetlerden onun asla vaz geçmeyeceği ve artık onun hanedan konseyince “istenmeyen adam” pozisyonunda olduğu anlaşılmaktadır.

Ömer b. Abdülaziz, yönetimde ilke edindiği adil halife yönüyle birçok yönüyle dedesi Hz. Ömer’e benzetilerek kendisine II. Ömer de denildiğini söylemiştik (Fesevî, 1990: III, 337; Taberî, ts.: VI, 566; Zehebî, 1374: I, 119; Siyer, 1982: V, 131). Hastalığının iyice ilerlediği (veya zehirlendiği) haberleri dolaşınca kendi görevlendirdiği valiler, akıbetlerinden endişe etmiş, onun iyileşmesi için dua etmiştir. Zira onun vefat etmesi durumunda yerine gelecek halifeden çekinilmiştir. Ömer de bu durumdan oldukça müzdarip idi. Zevk ü sefa içinde yaşayan birinin bu makamı işgal etmesinden, asla memnun olamazdı. Ama saltanatın kuralları yerine getirilecekti. Nitekim Yezîd II (720-724) sergilediği idare tarzı ile onun tüm icraatlarının tersine çevirecekti (Taberî, ts.: VII, 36; İbnü'l-Esîr, 1987-2003: IV, 325, IX, 35; İbn Kesîr, 1997-1999: XIII, 13).

Sonuç ve Değerlendirme

Ömer b. Abdülaziz'in maddi ve manevi açıdan imrenilen bir çevrede yetişmesi, çok iyi hocalar nezaretinde eğitimi tamamlaması ve ilmî yetkinliğe erişmesi, devrin âlimlerini kendine yaklaştırmıştır. Erken sayılabilecek yaşlardan itibaren dindarlığıyla öne çıkması, ona olan sevgi ve sempatiyi artırmıştır. Tüm imkân ve zenginliğe rağmen sade yaşamayı tercih eden Ömer, keskin zekâsı, züht ve takvasıyla takdir toplamaya başlamıştır. Samimi ve mütevazı yaşantısını göz önünde bulunduran İslam tarihi kaynakları onun hakkında kısaca, "Hak ve halk nazarında muteber bir kişi" tablosu çizmiştir de denilebilir.

Geniş halk kesimlerinin sevgi ve sempatisini kazanması sayesinde, en üst düzey ağırlanmış ve takdir edilmiştir. Bunda Ömer b. Abdülaziz'in hanedan mensubu olması, babası Abdülaziz'in, önemli vilayetlerde uzun yıllar valilik yapması hatırlanmalıdır. Bu meyanda Emevîlerin kudretli halifesi Abdülmelik, onu kızıyla (Fatıma) evlendirmiş ve halife I. Velîd, onu Medine valiliğine getirmiştir. O dönemde Medine, Mekke'yi ve diğer kutsal yerleri içine alan Hicaz bölgesinin merkezi konumundaydı. Çocukluk ve gençliğini geçirdiği, eğitimi tamamladığı, manevi yönü ağır bir şehirde (Medine), oldukça başarılı valilik performansı göstermesi, onun tanınırlığını artırmıştır. Bu sayede halifelğe önerilmesi kolay olmuş ve sonrasında hilafetinde zorlanmamıştır.

Dindarlığı, adaleti, mütevazı tutumu ve zahidâne kişiliği ailevî geçmişini gölgede bırakmıştır. Halifelğe gelişinden itibaren sergilediği tutum ve icraatlarıyla, Emevî halifelerinden çok, Raşit halifelere benzetilmiştir. Devlet malına gösterdiği hassasiyetini ve anne tarafından Hz. Ömer'e yakınlığını göz önüne alanlar ona, "II. Ömer" adını vermiştir. Geçmişten günümüze halk tarafından sevilmesi ve bu denli tanınması biraz da, onun hayatının menkıbevî tarzda anlatılmasına bağlıdır.

Emevîler yaşadıkları çağın realitesi olarak gördükleri veliahtlık sistemini getirmiştir. Bu yeni yönetim sistemi (saltanat), hem Arapların âdetine, hem de Raşit halifelerin uyguladığı hilafet sistemiyle pek örtüşmüyordu. İlk halifenin (Muâviye'nin) hile ve kurnazlıkla halifelği ele geçirmesine, sonrasında oğlunun (Yezîd'in) dini emir ve yasakları alenen çiğnemesine ve hepsinden öte Hz. Peygamber'in (s) torunlarına ve Müslümanların bazı kutsallarına savaş açılmasına tepki gösterilmiştir. Böylece İslam toplumu içinden dinî-siyasî fırkalar (Şiiler-Şamlılar-Haricîler) ortaya çıkmıştır.

Ömer b. Abdülaziz öncesinde Emevî halifelerinin iktidarlarını sağlama alma adına daha çok Yemenli kabilelere dayanmaları, Yemenli-Mudarlı çekişmesini kızıştırılmıştır. Mevâliye karşı ayrımcı politikalar izlemeleri, arkalarındaki toplumsal desteği zayıflatmıştır. Muhalefeti çok sert önlemlerle bastırmaya çalışmaları, dinî-siyasî ayrılıkları derinleştirmiştir. Ömer b. Abdülaziz ise Arap kabileleri arasında çıkabilecek muhtemel çekişmelere fırsat vermemiş, mevâliye yönelik ayrımcılığa son vermiş, Ehl-i Beyt'e dil uzatılmasını asla tasvip etmemiş, toplumun tüm

kesimleri ile irtibat kurabilmiş ve sorunlarına çözümler aramıştır. O, birleştirici rolü ve geniş kesimlerce benimsenen icraatlarıyla devletin kötü gidişatını durdurmayı hedeflemiştir.

Büyük sorunların çözümleri elbette kolay olmaz ve uzun zaman alırdı. Ancak Ömer b. Abdülaziz bu sorunların çözümlerini kısacık hilafetine sığdırmaya çalıştığı görölmüştür. O, tüm samimiyetiyle sorunların üstüne gitmiş, gecesini gündüzüne katmış, kendisini ve ailesini ihmal etme pahasına önemli işler başarmıştır. Ancak onun bütün bu çabaları hanedan konseyi diyebileceğimiz üst yapıyı rahatsız etmiş olmalıdır. Nitekim devlet malını kullanma ve kullandırmada çok hassas davranan Ömer'e yakınları (hanedan) büyük tepki göstermiştir. O geçmişten günümüze toplumu bir arada tutabilmenin ve birlikte yaşamanın önemli bir adresi olmuştur.

Kaynakça

- Ağırakça, A. (1995). İslam'da İlk Tecdit Hareketi ve Ömer b. Abdülaziz (2.bs.). İstanbul: Burûç.
- Ahmed b. Hanbel. (1995-2001). Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel (cilt 18). (Thk. şu'ayb el-Arnaût). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Altınay, R. (2006). Emevîlerde Günlük Yaşam (2.bs.). Ankara: Ankara Okulu.
- Belâzürî. (1996). Ensâbü'l-Eşrâf (cilt 8). (Thk. Süheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Belâzürî. (1987). Fütûhu'l-Büldân. (Nşr. Ömer Enîs et-Tabbâ'). Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif.
- Beyhakî. (a/2003). es-Sünenü'l-Kübrâ (cilt 8). (Thk. Abdülkâdir Atâ.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Beyhakî. (b/2003). şu'abu'l-İmân (cilt 4). (Thk. Abdülaî Abdülhamîd Hâmîd). Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- Ebü Nu'aym. (1996). Hilyetü'l-Evliyâ (cilt 5). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ebü Zür'a ed-Dimaşkî. (1980). Târîhu Ebî Zür'a ed-Dimaşkî. (Thk. şükrullah b. Nî'metullah el-Kucânî). Dimaşk: Mecme'u'l-Lüğati'l-Arabiyye.
- Ebü'l-Fidâ, İmâdüddîn. (1907). el-Muhtasar fî Târîhi'l-Beşer (cilt 1, 2). Kahire: el-Matba'atü'l-Huseyniyyeti'l-Mısıryye.
- Eş'ârî, Ebu'l-Hasen. (2005). İlk Dönem İslam Mezhepleri (Makâlâtu'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musalîn). (Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın, Çev.). İstanbul: Kabcacı.
- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân. (1990). el-Ma'rife ve't-Târîh (cilt 1, 2). (Thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî). Medine: Mektebetü'd-Dâr.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî. (2002). el-Müstedrek 'ale's-Sahîhain (cilt 2). (Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Halîfe b. Hayyât. (1985). Târîhu Halîfe bin Hayyât. (Thk. Ekrem Diyâ el-Ömerî). Riyad: Dâru Taybe.
- Hatîb el-Bağdâdî. (2001). Târîhu Bağdâd (cilt 19). (Thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf). Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.

- İbn Abdilhakem. (1984). Sîretü 'Umer bin 'Abdil'azîz 'alâ Mâ Revâhü'l-İmâm Mâlik b. Enes ve Ashâbüh. (Nşr. Ahmed Ubeyd). Beyrut: Âlemü'l-Kütüb.
- İbn Asâkir. (1995-2000). Târîhu Medîneti Dımaşk (cilt, 1, 21, 45, 48, 68), (Thk. Muhibbüddîn Ebû Sa'îd Ömer b. Garâme el-'Amravî). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Fazlillah. (2010). Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr (cilt 24). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Hacer el-Askalânî. (1960). Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahîhi'l-Buhârî (cilt 7). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Haldûn. (2000). Târîhu İbn Haldûn (cilt 3, 4). (Nşr. Halîl Şehâde). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hibbân. (1993). Sahîhu İbn Hibbân bi-Tertîbi İbn Balabân (cilt 13). (Thk. Şu'ayb el-Arnaût). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Kesîr. (1997-1999). el-Bidâye ve'n-Nihâye (cilt 8-13). (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî). Kahire: Dâru Hicr.
- İbn Kesîr. (1998). Câmî'u'l-Mesânîd ve's-Süneni'l-Hâdî li-Akvâmi's-Sünen (cilt 11). (Thk. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş). Beyrut: Dâru Hadr.
- İbn Kuteybe. (1986). 'Uyûnü'l-Ahbâr (cilt 1, 3). (Nşr. Yûsuf Ali Tavîl). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Kuteybe. (ts.). el-Me'ârif. (Thk. Servet 'Ukkâşe.). Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- İbn Sa'd. (2001). et-Tabakâtü'l-Kebîr (cilt 7). (Thk Ali Muhammed Ömer). Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- İbn Zencûye. (1986). Kitâbü'l-Emvâl. (Thk. Şâkir Zîb Feyyâz). Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Bühûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay (1988). Şezerâtü'z-Zeheb (cilt 1). (Thk. Abdülkâdir el-Arnaût-Mahmûd el-Arnaût). Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- İbnü'l-'Adim. (1988). Bugyetü't-Taleb fî Tarîhi Haleb (cilt 5, 7). (Thk. Süheyl Zekkâr). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnü'l-Esîr, İzzüddîn. (1987-2003). el-Kâmil fi't-Târîh (cilt 3, 4, 6). (Thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî-Muhammed Yûsuf ed-Dekkâk). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Vezîr. (1994). el-'Avâsım ve'l-Kavâsım fi'z-zeb 'an sünneti Ebi'l-Kâsım (cilt 2). (Nşr. Şu'ayb el-Arnaût). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Kütübî, Muhammed Şakir. (1973). Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-Zeylû 'Aleyhâ (cilt 2). (Thk. İhsan Abbas). Beyrut: Dâru Sâdır.
- Me'âfirî. (1987). el-'Avâsım ve'l-Kavâsım. (Thk. Muhibuddin el-Hatib, Mahmûd Mehdî el-İstanbulî). Beyrut: Dâru'l-Cil.
- Mes'ûdî. (1988). Murûcu'z-Zeheb (cilt 3). (Thk. Muhyeddin Abdülhamid). Beyrut: Mektebetü'l-'Asriyye.
- Müslim. (1991). Sahîhu Müslim (cilt 4). (Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî). Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye.
- Safedî. (1998). A'yânü'l-'Asr ve A'vânü'n-Nasr (cilt 3). (Nşr. Ali Ebû Zeyd). Beyrut-Dımaşk: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir-Dâru'l-Fikr.
- Safedî. (2000). el-Vâfi bi'l-Vefeyât (12, 15, 16). (Thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafâ). Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî.

- Sallâbî, A. M. (2008). ed-Devletü'l-Ümeviyye 'Avâmilü'l-İzdihâr ve Tedâ'iyâtü'l-İnhiyâr (cilt 1-2). Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Taberânî. (1995). el-Mu'cemü'l-Evsat (cilt 5, 9). (Thk. Tânk b. Abdillâh, Abdulmuhsin b. İbrâhîm el-Hüseynî). Kahire: Dâru'l-Harameyn.
- Taberî. (ts). Tarîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk (cilt 4-7). (Thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm). Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- Tenûhî. (1987). el-Ferecu Ba'deş-şidde. (Thk. 'Abbûd eş-şalcî). Beyrut: Dâru Sâdır.
- Zehebî. (1982-1988). Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ (cilt 4, 5, 10). (Thk. şu'ayb el-Arnaût). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Zehebî. (1986-2000). Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm (cilt 5-6). (Thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî.
- Zehebî. (1374). Tezkiratü'l-Huffâz (cilt 1). (Nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.